

Het Vroegmiddelhoogduits en de studie van zijn religieuze woordenschat

door

WALTER DE CUBBER

0. Wie het over Vroegmiddelhoogduits heeft, gebruikt een term die niet iedereen zo vertrouwd voorkomt als de termen Oudhoogduits, Middelhoogduits, Vroegnieuwhoogduits, Nieuwhoogduits e.d. en doet er goed aan dit begrip wat nader toe te lichten.

1.1 De term Vroegmiddelhoogduits (*Frühmittelhochdeutsch*) komt oorspronkelijk uit de taalgeschiedenis¹.

Men duidt er de periode tussen het Oudhoogduits en het klassieke Middelhoogduits mee aan. Eén van de belangrijkste taalkundige criteria die men gebruikt om het begin van de periode te markeren, is het volgende: het Ohd. als taalkundige periode houdt op en de volgende periode, de Vroegmiddelhoogduitse, begint, wanneer men de verdoeffing van de vokalen in onbeklemtoonde lettergreep schriftelijk begint aan te duiden (b.v. Ohd. *geha* – Vroegmhd. *gebe*). Het Vroegmhd. kan men aldus omstreeks 1050 laten beginnen.

In taalkundig opzicht wordt de Vroegmhd. tijd daardoor gekenmerkt dat hij een periode van groeiende uniformisering is², die dan eindigt wanneer de min of meer eenvormige klassieke taal van de hoofse dichters ontstaat. Taalkundig is het Vroegmhd. dus de tijd tussen ca. 1050 en ca. 1170-1180.

1.2 Deze oorspronkelijk taalkundige term Vroegmhd. past men evenwel ook toe op die literaire produkten welke binnen de zoëven geciteerde chronologische grenzen op Duits grondgebied in het Duits zijn ontstaan. Ook in literair opzicht onderscheidt zich deze periode namelijk zowel van de vorige, de Ohd., als van de volgen-

1. Vgl. Hugo KUHN, *Frühmittelhochdeutsche Literatur*. In: Hugo KUHN, *Kleine Schriften*. Deel 2 *Text und Theorie*. Stuttgart, Metzler, 1969. Blz. 141-157, vooral blz. 141; Hartmut FREYTAG, *Frühmittelhochdeutsch (1065-1170)*. In: Friedrich MAURER - Heinz RUPP (uitg.), *Deutsche Wortgeschichte*. 3 delen. Berlin / New York, W. de Gruyter, 1974-1978³. Deel I. Blz. 165-188, vooral blz. 165.

2. Vgl. H. KUHN, *Frühmhd. Lit.* Blz. 151.

de, de periode van de Mhd. hoofse dichters³. Het duidelijkst is hier nog de afgrenzing van het Vroegmhd. tegenover het Ohd., en wel om de volgende reden. De draad doorheen de Duitse literatuurgeschiedenis, waarin reeds voor het Ohd. enkele literaire hoogtepunten (o.a. Otfrid) te noteren vielen, knapt namelijk in het begin van de 10de eeuw (dus ca. 900) als het ware af en gedurende anderhalve eeuw (tijd van de Ottonen en de vroege Saliërs of m.a.w. tot ca. 1050) geldt alleen nog het Latijn als „Sprache der Kirche, der Wissenschaft und der höchsten Laienbildung“⁴. Dit betekent weliswaar niet dat niets meer in het Duits werd geschreven: afgezien van de mondeling overgeleverde teksten bestaat b.v. Latijns-Duits mengproza en ook Notker (+ 1022) is precies in deze periode actief. Maar om het met de Boor te zeggen: het Duits „wird noch einmal wieder Gebrauchsprosa der Kirche und der Schulstube wie unter Karl, nur daß ihren verstreuten Versuchen die Kraft des einigenden und lenkenden Willens und damit eine geschlossene Wirkung fehlt. Selbst ein so großartiges Gesamtwerk wie das Notkers des Deutschen ist darum ziemlich wirkungslos geblieben.“⁵ Echte literatuur is er pas weer vanaf het midden van de 11de eeuw. Hoeveel nu deze Vroegmhd. literatuur na het intermezzo van anderhalve eeuw in de Duitse literatuurgeschiedenis aan de produkten van Ohd. literaire activiteit verschuldigd was en of ze er eventueel door een rechtlijnige ontwikkeling mee verbonden was, dat zijn vragen die vooral in de loop van de laatste decennia het voorwerp uitmaakten van enkele belangrijke onderzoeken, die niet zelden door een vrij scherpe toon werden gekenmerkt. Reeds Helmut de Boor heeft zich in zijn literatuurgeschiedenis duidelijk verzet tegen de in de Duitse literatuurgeschiedschrijving wijd verspreide gewoonte, om de zopas vermelde hiaat in de overlevering van Duitstalige literatuur tussen ca. 900 en ca. 1050 met een behandeling van de toenmalige Latijnse literatuur van Duitse bodem op te vullen⁶. Een dergelijke continuïteit tussen de Ohd. en de Vroegmhd. literatuur via de verbin-

3. Vgl. H. KUHN, *Frühmhd. Lit.* Blz. 148: „Nach Sprache, Form, Stil, vorwiegend geistlicher Verfasserschaft, heils- und reichsgeschichtlicher Tendenz und gemeinsamer Überlieferung gehört zusammen, was von der Mitte des 11. Jahrhunderts bis in die 1170er Jahre an deutsch geschriebener Literatur entsteht.“

4. Helmut DE BOOR, *Die deutsche Literatur von Karl dem Großen bis zum Beginn der höfischen Dichtung 770-1170*. München, Beck, 1966⁷. Blz. 101. In: Helmut DE BOOR - Richard NEWALD, *Geschichte der deutschen Literatur. Von den Anfängen bis zur Gegenwart*. (gepland) 8 delen. München, Beck, 1949 ff.; vgl. ook: Ewald ERB, *Geschichte der deutschen Literatur von den Anfängen bis 1160*. 2 delen. Berlin, Volk und Wissen, 1964-1965. Blz. 402.

5. H. DE BOOR, *Die dt. Lit.* Blz. 104; vgl. ook: E. ERB, *Geschichte*. Blz. 402: „... das Jahrhundert, das kein einziges selbständiges deutsches Sprachdenkmal schuf ...“.

6. H. DE BOOR, *Die dt. Lit.* Blz. 101-103.

dingsschakel van de Latijnse literatuur uit de tijd der Ottonen werd opnieuw geponeerd door Gerhard Meissburger⁷. Zijn opvattingen werden evenwel door Werner Schröder scherp afgewezen in een kort nadien gepubliceerd opstel⁸. Hierin weerlegt W. Schröder ook een aantal uitingen van Heinz Rupp. Deze laatste had er namelijk op gewezen dat Vroegmhd. literaire werken meestal pas na 1150 werden opgetekend en hij had als zijn mening te kennen gegeven dat de literatuur in het Duits i.t.t. de Latijnse tot omstreeks 1150 niet als „vollwertig; ... literaturfähig”⁹ had gegolden en dat de overleveringstoestand tenminste niet bewijst dat er vóór 1050 geen Duitstalige religieuze literatuur had bestaan die in de „durchlaufende[n] Tradition von Otfrid bis ins 12. Jahrhundert und weiter”¹⁰ staat. Met al deze opvattingen is W. Schröder het beslist niet eens. Volgens hem bestaat er helemaal geen literaire continuïteit tussen het Ohd. en het Vroegmhd.¹¹, wat hij alleen al daardoor kan bewijzen dat Notker (evenals Otfrid vroeger) zichzelf als een vernieuwer zag¹², en niet als iemand die bewust een traditie voortzet. Ook de mening dat men niet kan aantonen dat er vóór 1050 geen Duitstalige religieuze literatuur zou hebben bestaan, spreekt W. Schröder tegen met de zin: „Wenn es vor 1050 buchenswerte deutsche religiöse Dichtung gegeben hätte, wäre sie sicherlich aufgezeichnet und weitergegeben worden, ...”¹³, maar ook met de bewijskrachtiger woorden dat de „frühmittelhochdeutschen Anfänge ... formal unter Otfrids Niveau [liegen]: in Satzbau und Wortwahl, Reimgebrauch und Versbau.”¹⁴. Volgens W. Schröder moet men zich de periode van de Vroegmhd. literatuur dan ook voorstellen „als literarische Epoche, deren Konstanten und Tendenzen frei von rückwärtsgewandten oder vorwärtsgerichteten Präokkupationen darzustellen”¹⁵ zijn, d.w.z. als een zelfstandige periode in de Duitse literatuurgeschiedenis, die heel duidelijk van de Ohd. moet worden gescheiden.

7. Gerhard MEISSBURGER, *Grundlagen zum Verständnis der deutschen Mönchsdichtung im 11. und im 12. Jahrhundert*. München, W. Fink, 1970.

8. Werner SCHRÖDER, *Kontinuität oder Diskontinuität in der Frühgeschichte der deutschen Literatur? Zu Gerbard Meißburger, Grundlagen zum Verständnis der deutschen Mönchsdichtung im 11. und 12. Jahrhundert*. ZfdA 100 (1971), blz. 195-213.

9. Heinz RUPP, *Deutsche religiöse Dichtungen des 11. und 12. Jahrhunderts. Untersuchungen und Interpretationen*. Bern/München, Francke, 1971². Blz. 281.

10. H. RUPP, *Dt. rel. Dichtungen*. Blz. 284. Vgl. ook: G. MEISSBURGER, *Grundlagen*. Blz. 244.

11. Vgl. overigens reeds Hermann SCHNEIDER, *Heldendichtung, Geistlichendichtung, Ritterdichtung*. Heidelberg, C. Winter, 1925. Blz. 134: „Unmöglich kann die frühmittelhochdeutsche Dichtung in gerader Linie von ihm [= Otfrid] abstammen.”

12. W. SCHRÖDER, *Kontinuität*. Blz. 196.

13. W. SCHRÖDER, *Kontinuität*. Blz. 198.

14. W. SCHRÖDER, *Kontinuität*. Blz. 198-199.

15. W. SCHRÖDER, *Kontinuität*. Blz. 213.

Niettemin vertonen Ohd. en Vroegmhd. literatuur bepaalde sociologische en thematische parallellen. Zo is het schrijven van Duitse literatuur in beide perioden vooral een zaak van de geestelijken, van de geestelijke stand. Het enige verschil tussen Ohd. en Vroegmhd. op dit gebied is dat de Ohd. literatuur vooral door monniken, de Vroegmhd. vooral door seculiere geestelijken, vanaf het begin van de 12de eeuw ook door religieus bezielde leken, wordt gedragen¹⁶.

Ook in thematisch opzicht bestaat er een samenhang tussen de Ohd. en de Vroegmhd. literatuur, en wel in die zin dat religieuze, geestelijke thema's worden behandeld, alhoewel belangstelling voor het wereldlijke zeker tegen het einde van de Vroegmhd. periode stilaan duidelijker op de voorgrond treedt¹⁷. Bij dit alles mag evenwel niet uit het oog worden verloren dat ondanks de gemeenschappelijke interesse van Ohd. en Vroegmhd. voor het religieuze de aksenten in de twee perioden toch anders worden gelegd: terwijl het Ohd. zich veeleer beperkte tot het bekendmaken van de evangeliën, van het Godsbegrip en tot de uitbreiding van de kerkelijke eredienst, schijnt de nadruk in de Vroegmhd. periode sterker op de houding van de individuele mens, op ascese, boete e.d. te liggen¹⁸.

Wat de afgrenzing van het Vroegmhd. als literaire periode tegenover de volgende literaire periode betreft, is de toestand minder duidelijk. Een even opvallende scheidingslijn als tussen Ohd. en Vroegmhd. is hier niet voorhanden. Toch schijnt het ons gerechtvaardigd de Vroegmhd. periode in literair opzicht dan te laten ophouden wanneer in de Duitse literatuur het wereldlijke element duidelijk de bovenhand krijgt, d.w.z., om een konkrete naam te noemen, ongeveer sedert Heinric von Veldeke (1170-1180), hoewel zeker ook nog werken uit de jaren 80 en 90 van de 12de eeuw tot de Vroegmhd. literatuur moeten worden gerekend, omdat hun geest, taal, stijl en vorm nog volledig Vroegmhd. is. De grens tussen Vroegmhd. en Mhd. op literair gebied is dus eerder vlot-tend. Toch menen we dat het vermelden van de naam Veldeke i.v.m. het begin van een nieuwe literaire periode, het klassieke Mhd., op zijn plaats is, vooral daar met hem ook in stilistisch opzicht een vernieuwing optreedt. Want reeds voor zijn eigen tijdgenoten was Veldeke een vernieuwer, zoals we in de bekende Dichterschau in de Tristan van Gottfried von Straßburg lezen, waar Gottfried over Veldeke zegt: *er inpfete das erste rîs / in*

16. H. RUPP, *Dt. rel. Dichtungen*. Blz. 275-277; E. ERB, *Geschichte*. Blz. 527.

17. Vgl. H. KUHN, *Frühmhd. Lit.* Blz. 150-151.

18. E. ERB, *Geschichte*. Blz. 507 vlg.; vgl. ook H. DE BOOR, *Die dt. Lit.* Blz. 133 vlg.

tiutischer zungen (vv. 4738-4739), wat naar de vandaag gangbare opvatting en met de woorden van Bert Nagel zo te verstaan is dat „in Veldekes Dichtung das formkünstlerische Programm der Staufischen Klassik erstmals verwirklicht worden ist.”¹⁹

Literair-sociologisch tenslotte is het verschil tussen Vroegmhd. en Mhd. dat de literatuur niet langer door geestelijken wordt gedragen, zoals in het Vroegmhd., maar door ridders²⁰.

Samenvattend kan men dus zeggen dat het Vroegmhd. zowel vanuit de taalkundige als vanuit de literaire hoek tussen ca. 1050 en ca. 1170-1180 kan worden gesitueerd.

2.1 Hoe zien de literaire produkten van deze Vroegmhd. periode er inhoudelijk uit? Het is een literatuur die zich, zoals reeds werd beklemtoond, vooral voor religieuze, geestelijke onderwerpen interesseert. Vroeger heeft het wetenschappelijk onderzoek deze literatuur samenvattend graag als „cluniazensische Dichtung” bestempeld²¹. Daarmee wou men erop wijzen dat ze de geest van ascese, van vluchten uit de wereld ademde, zoals die van het in 910 gestichte Franse (Bourgondische) klooster Cluny was uitgegaan. Deze karakterisering is evenwel verkeerd gebleken. In een in 1948 geschreven, maar pas in 1950 gepubliceerd opstel²² meende Werner Schröder dat het niet opgaat met het begrip „cluniazensisch” te willen werken zonder dat men precies weet wat men ermee bedoelt. Op basis van een beperkte confrontatie van enkele Vroegmhd. werken met de typische kenmerken van het „Cluniazensische”, zoals hij die aan de Latijnse en andere teksten ontleent, konstateerde W. Schröder toen reeds dat de benaming „cluniazensisch” weliswaar op bepaalde Vroegmhd. werken van toepassing kon zijn, op andere zeker niet en dat de benaming dus veel te sterk veralgemenend was. In een in 1955 verschenen fundamenteel opstel²³ heeft hij het probleem andermaal gesteld en o.a. op grond van de werken van de historici Ernst Sackur en Kassius Hallinger de term „cluniazensisch” ter karakterisering van de Vroegmhd. literatuur definitief als veel te algemeen verworpen. De invloed van Cluny in Duitsland heeft zich namelijk pas sedert het laatste derde van de 11de eeuw laten gevoelen, en wel in de kloosters Hirsau en St. Blasien (beide in het Zwarte Woud) en in het noordelijker Siegburg. Dat

19. Bert NAGEL, *Staufische Klassik. Deutsche Dichtung um 1200*. Heidelberg, L. Stiehm, 1977. Blz. 125; vgl. ook: E. ERB, *Geschichte*. Blz. 530.

20. Vgl. b.v. Hugo MOSER, *Deutsche Sprachgeschichte*. Tübingen, M. Niemeyer, 1969°. Blz. 123-124.

21. Over deze term: vgl. H. RUPP, *Di. vel. Dichtungen*. Blz. 261.

22. Werner SCHRÖDER, *Der Geist von Cluny und die Anfänge des frühmhd. Schrifttums*. PBB 72 (1950). Blz. 321-386.

23. Werner SCHRÖDER, *Mönchische Reformbewegungen und frühdeutsche Literaturgeschichte*. Wiss. Zs. d. Martin-Luther-Universität, Halle-Wittenberg, Gesellschafts- und sprachwissenschaftliche Reihe, deel 4 (1955), blz. 237-248.

betekent al dat de eerste Vroegmhd. werken, die omstreeks 1050-1060 zijn ontstaan (Ezzolied, Williram's Paraphrase des Hohen Liedes, Wiener Genesis) helemaal niet „cluniazensisch” kunnen zijn. Bovendien is uit studies gebleken dat de invloed van Cluny in Duitsland eerder beperkt is geweest en dat de invloed van het klooster Gorze in Lotharingen, dat men vroeger verkeerdelijk veel te eng met Cluny verbond, in Duitsland veel groter is geweest. Deze resultaten van W. Schröder worden door latere auteurs, o.a. H. Rupp en E. Erb²⁴, grosso modo bevestigd. H. Rupp beperkt evenwel op zijn beurt ook de betekenis van Gorze²⁵ en voegt er het volgende aan toe om de geringe betekenis van de kloosters voor het ontstaan van de Vroegmhd. literatuur nog te verduidelijken: monastische hervorming en Vroegmhd. literatuur richten zich tot een verschillend publiek. Monastische hervorming is voor de kloosters, Vroegmhd. literatuur evenwel voor een publiek van leken. Alleen indien monniken zich met zielzorg hadden beziggehouden, zou men van een samenhang tussen de twee kunnen spreken, maar dat is duidelijk niet het geval geweest²⁶.

Men zou er derhalve goed aan doen de Vroegmhd. literatuur als een geestelijke, religieuze, niet als „cluniazensische” literatuur te bestempelen²⁷.

2.2 Reeds vóór ongeveer 60 jaar heeft Gustav Ehrismann ons een goed overzicht over de literaire produkten van het Vroegmhd. gegeven²⁸. Later ontdekte Vroegmhd. teksten zijn relatief weinig talrijk. Deze literaire produkten zijn vooral gedichten of, voorzigtiger gezegd, in verzen en op rijm geschreven werken²⁹. Ehrismann deelt de Vroegmhd. werken in twee grote groepen in: de geestelijke literatuur en (wat hij noemt) de wereldlijke literatuur. Onder de geestelijke werken zijn er in de eerste plaats de twee bewerkingen van het Hooglied, één bij het begin van de Vroegmhd. periode (Williram's Paraphrase des Hohen Liedes) en één ca. 100 jaar later (das St. Trudperter Hohe Lied). In enkele werken komen de christelijke dogma's aan bod (b.v. Ezzos Gesang, Summa Theologiae e.a.). De geestelijke epiek omvat tamelijk veel werken en bovendien enkele zeer uitvoerige. Deze Vroegmhd. epiek behandelt zowel de bijbelstof (O.T. en N.T., b.v. 2 Genesis-versies, de

24. H. RUPP, *Dt. rel. Dichtungen*. Blz. 262 vlg.; E. ERB, *Geschichte*. Blz. 502 vlg.

25. H. RUPP, *Dt. rel. Dichtungen*. Blz. 266.

26. H. RUPP, *Dt. rel. Dichtungen*. Blz. 272-273.

27. H. DE BOOR, *Die dt. Lit.* Blz. 138-139 wenst de term „cluniazensisch” i.v.m. deze literatuur te bewaren, maar geeft hem wel een iets ruimere inhoud.

28. Gustav EHRISMANN, *Die mittelhochdeutsche Literatur. I. Frühmittelhochdeutsche Zeit*. München, Beck, 1922. In: Gustav EHRISMANN, *Geschichte der deutschen Literatur bis zum Ausgang des Mittelalters*. 4 delen. München, Beck, 1918-1935.

29. Vgl. H. KUHN, *Frühmhd. Lit.* Blz. 151.

gedichten van Frau Ava e.a.) als legenden (b.v. Anno, Silvester, Aegidius e.a.) als ook zog. visioenen van het hiernamaals (b.v. Tundalus, Brandan). Een volgende groep binnen de Vroegmhd. geestelijke werken zijn die welke de heilsmiddelen behandelen (gebeden, Sündenklagen, preken). Ook Marialiteratuur is in de Vroegmhd. literatuur vertegenwoordigd en in geringere mate zijn er tevens werken met een natuurwetenschappelijke inhoud, waarin echter de band met de religie niet ontbreekt (b.v. Physiologus, een soort middeleeuwse zoölogie, waarin de dieren volgens de christelijke symboliek worden geïdentificeerd). Naast de geestelijke staat de wereldlijke literatuur, zoals Ehrismann ze noemt, waarin echter het religieuze element nog steeds de hoofdrol of toch tenminste een belangrijke rol speelt en die toen duidelijk als religieuze literatuur werd opgevat³⁰. Zo b.v. de Kaiserchronik, een wereldgeschiedenis sedert de stichting van Rome tot ca. 1147, verteld in meer dan 17.000 verzen en o.a. doorspekt met allerlei heiligenlegenden. Ook het Alexanderlied van Pfaffe Lamprecht en het Rolandslied van Pfaffe Konrad behoren daartoe. Het minst religieus gekleurd zijn misschien nog de 4 zog. Spielmannsepen (König Rother, Salman und Morolf, Oswald, Orendel), die evenwel wat stijl en versbouw betreft, ondanks hun late overlevering nog in de Vroegmhd. tijd thuishoren.

Het moet inmiddels duidelijk zijn geworden dat de Vroegmhd. werken, die in hun stofkeuze niet bepaald origineel zijn en die evenmin tot de wereldliteratuur behoren³¹, zeer sterk van het geestelijke, het religieuze doordrongen zijn. Dat in een dergelijke literatuur waarschijnlijk heel wat religieuze woordenschat voorhanden is, is dan ook een aannemelijke hypothese, die bovendien achteraf juist blijkt te zijn.

3.1 Wat moet onder religieuze woordenschat worden verstaan ?

Onder religieuze woordenschat verstaan we alle woorden (eenvoudig, samengesteld of afgeleid) en uitdrukkingen die religieuze begrippen weergeven. „Begrip” bepalen we daarbij in de zin van Helmut Henne en Herbert Ernst Wiegand als „äußereinzelsprachlich”³². Tot de religieuze woordenschat behoren dan :

- a. woorden die alleen of bijna alleen een religieuze inhoud hebben (b.v. God) ;

30. Vgl. H. RUPP, *Di. rel. Dichtungen*. Blz. 288 i.v.m. Kaiserchronik en Alexanderlied.

31. Vgl. H. RUPP, *Di. rel. Dichtungen*. Blz. 277-278.

32. Helmut HENNE - Herbert Ernst WIEGAND, *Geometrische Modelle und das Problem der Bedeutung*. Zeitschrift für Dialektologie und Linguistik 36 (1969), blz. 129-173, vooral blz. 150 ; vgl. ook : Helmut HENNE, *Semantik und Lexikographie. Untersuchungen zur lexikalischen Kodifikation der deutschen Sprache*. Berlin, W. de Gruyter, 1972. Blz. 128.

- b. woorden die behalve hun religieuze ook een profane inhoud hebben (b.v. geloven) ;
- c. woorden die in de eerste plaats voor een profane, in bepaalde konteksten evenwel voor een religieus begrip staan (b.v. maken voor creare)³³.

In wat volgt willen we ons om voor de hand liggende redenen tot de christelijk-religieuze woordenschat beperken.

Ontstaan is de christelijk-religieuze woordenschat voor de christelijk-religieuze begrippen in het Grieks en vanaf het begin lag het eigene van christelijke taal op het semantische vlak, in de specifieke woorden en uitdrukkingen³⁴. Deze begrippen en deze woordenschat hebben de Romeinen zich eigen gemaakt, maar van hun kant hebben ze ook tot de ontwikkeling van de christelijk-religieuze woordenschat bijgedragen door zelf nieuwe theologische begrippen en termen te ontwerpen. En het is precies vooral in het Latijn, dat (om Moser te citeren) „als Begriffssprache ungleich mehr ausgebaut war als die germanischen Stammessprachen”³⁵, dat het Ohd. de heilige geschriften, de religieuze en theologische teksten van het christendom leert kennen. De moeilijkheden voor de toen – ca. 750 – nog onontwikkelde Duitse taal om de volledig nieuwe christelijke begrippen en woorden, waarmee de Germanen helemaal niet vertrouwd waren, onder de knie te krijgen, zijn dan ook zonder meer duidelijk.

In een moeizame dialoog met het Latijn (gedeeltelijk ook met het Grieks) zijn in de 8ste en 9de eeuw de meeste „Kernwörter”³⁶ van de Duitse religieuze woordenschat ontstaan en van daaruit kon de ontwikkeling van de Duitse religieuze woordenschat beginnen.

3.2 De Ohd. religieuze woordenschat was al vaker het voorwerp van wetenschappelijk onderzoek. Aan enkele belangrijke werken op dit gebied, die noch methodologisch, noch wat de doelstellingen betreft, op een gemeenschappelijke noemer kunnen worden gebracht, willen we kort herinneren. Het enige samenvattende overzicht van de Ohd. christelijk-religieuze woordenschat is de oude, „in vielem überholte und unvollständige”³⁷ behandeling van Ru-

33. Vgl. Manfred KAEMPFFERT, *Lexikologie der religiösen Sprache*. In: Helmut FISCHER (uitg.), *Sprachwissen für Theologen*. Hamburg, Furcht, 1974. Blz. 62-81, vooral blz. 68.

34. Vgl. Roger THIBAU, *Le problème du sacré dans ses rapports avec la linguistique*. Cahiers internationaux de symbolisme 27-28 (1975), blz. 87-101, vooral blz. 98.

35. Hugo MOSER, *Sprache und Religion. Zur muttersprachlichen Erschließung des religiösen Bereichs*. Düsseldorf, Schwann, 1964. Blz. 10.

36. Term van H. MOSER, *Sprache und Religion*. Blz. 11.

37. Vgl. Josef WEISWEILER - Werner BETZ, *Deutsche Frühzeit*. In: Friedrich MAURER - Heinz RUPP (uitg.), *Deutsche Wortgeschichte*. 3 delen. Berlin/New York, W. de Gruyter, 1974-1978³. Deel I. Blz. 87, vn. 157.

dolf von Raumer³⁸, die evenwel als materiaalverzameling nog niet al haar betekenis heeft verloren³⁹.

Daar het christendom het Ohd. niet via één enkele, maar via verscheidene wegen heeft bereikt, is het ook de moeite waard geweest het aandeel te onderzoeken van de verschillende, reeds vroeger bekeerde volkeren die het christendom naar Duitsland brachten (Goten, Ieren, Angelsaksen). Belangrijke bijdragen op dit gebied komen van b.v. Wilhelm Braune⁴⁰ en Theodor Frings⁴¹.

Tegenover dit eerder geografisch-kultureel gezichtspunt staat iemand als Axel Lindqvist met zijn formeel onderzoek van het Ohd. (o.a. religieuze woordenschat)⁴². Hij heeft gewezen op de invloed van de Latijnse woordvorming op de talrijke pogingen, vaak zonder resultaat, om Latijnse uitdrukkingen weer te geven. Een belangrijke naam i.v.m. formeel onderzoek van het Ohd. is Werner Betz, die alle mogelijkheden waarvan het Duits gebruik heeft gemaakt om uitgaande van vreemd woordgoed eigen termen tot stand te brengen, tot een overzichtelijk systeem heeft samengebracht⁴³.

Vele onderzoekers hebben zich ook met afzonderlijke religieuze begrippen en woorden beziggehouden. Het zou ons te ver leiden als we deze namen hier allemaal zouden willen noemen, maar onder hen willen we wel onze leermeester, prof. Gilbert De Smet, vermelden, die met talrijke opstellen over vroegere Duitse religieuze terminologie belangrijke bijdragen tot de studie en de kennis van de Ohd. kerktaal heeft geleverd⁴⁴.

Hoewel dus op het gebied van de studie van de religieuze woordenschat van het Ohd. nog lang niet alles werd gedaan, beschikken we toch reeds over belangrijke voorstudies. Een samenvattend overzicht dat de huidige stand van het onderzoek weerspiegelt, bestaat evenwel nog niet.

3.3 Voor de volgende periode, d.w.z. voor het Vroegmhd., ont-

38. Rudolf von RAUMER, *Die Einwirkung des Christentums auf die althochdeutsche Sprache. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Kirche*. Stuttgart, Liesching, 1845.

39. Vgl. Gilbert DE SMET, *Die Bezeichnungen für pati - passio im Alideutschen. Ein Beitrag zur Geschichte der Kirchensprache und zur Wortgeographie Alideutschlands*. Diss. Gent, 1951. Blz. 5.

40. W[ilhelm] BRAUNE, *Althochdeutsch und Angelsächsisch*. PBB 43 (1918), blz. 361-445.

41. Theodor FRINGS - Gertraud MÜLLER, *Germania Romana*. 3 delen. Halle (Saale), Max Niemeyer, 1966 vlg. (2. Auflage besorgt von Gertraud MÜLLER).

42. Axel LINDQVIST, *Studien über Wortbildung und Wortwahl im Althochdeutschen mit besonderer Rücksicht auf die Nomina actionis*. PBB 60 (1939), blz. 1-132.

43. Vgl. Werner BETZ, *Lehnwörter und Lehnprägungen im Vor- und Frühdeutschen*. In: Friedrich MAURER - Heinz RUPP (uitg.), *Deutsche Wortgeschichte*. 3 delen. Berlin/New York, W. de Gruyter, 1974-1978³. Deel I. Blz. 135-163.

44. Voor bibliografische verwijzingen: zie voetnoot 56.

breekt er echter heel wat meer : niet alleen bestaat er geen samenvattend overzicht, ook de zo noodzakelijke voorstudies ontbreken in hoge mate. In dit opzicht onderscheidt de studie van het middeleeuwse Duits zich van die van het Engels uit dezelfde tijd, waar ons weliswaar ook geen samenvattende behandeling bekend is, maar waar de (oudere) onderzoeken van H. S. Mac Gillivray⁴⁵ en van Alfred Keiser⁴⁶ i.v.m. de Oe. religieuze woordenschat een verlengstuk hebben gevonden in het boek van Hans Käsmann over de Me. religieuze woordenschat⁴⁷. De studie van het middeleeuwse Duits onderscheidt zich eveneens van die van het Skandinavisch uit dezelfde tijd, waar op het vroege onderzoek van Bernhard Kahle⁴⁸ de aansluitende studie van Carl-Eric Thors⁴⁹ is gevolgd.

Studies over de Vroegmhd. religieuze woordenschat zijn dus niet zo talrijk. Het Vroegmhd. schijnt ons namelijk altijd en in al zijn aspecten (d.w.z. ook op het gebied van de woordenschat) bij de onderzoekers veel minder weerklank te hebben gevonden dan de twee omringende periodes, het Ohd. en het hoofse Mhd., die overigens allebei een literatuur van een hoger gehalte hebben voortgebracht.

In deze kontekst is het tekenend dat pas de laatste, derde druk van de Deutsche Wortgeschichte (1974) voor de Vroegmhd. woordenschat zoveel aandacht opbrengt dat hij een eigen hoofdstuk krijgt ; in de beide vorige uitgaven van dit zo belangrijke werk daarentegen besteedde men aan de Vroegmhd. periode van de Duitse woordgeschiedenis geen bijzondere aandacht. In het vermelde hoofdstuk over de Vroegmhd. woordenschat kan de auteur ervan, Hartmut Freytag, weliswaar op een aantal afzonderlijke woordstudies wijzen⁵⁰, maar alleen al een vluchtige blik op deze studies en op de bibliografische gegevens⁵¹ leert ons dat nog grote gebieden, vooral van de Vroegmhd. religieuze woordenschat, braak liggen, zodat „eine geschlossene Vorstellung vom Wortschatz des Frühmhd. als einer Phase der dt. Sprachgeschichte”⁵² nog onmogelijk

45. H. S. MAC GILLIVRAY, *The Influence of Christianity on the Vocabulary of Old English. Part I (1st Half)*. Halle, Max Niemeyer, 1902.

46. ALFRED KEISER, *The Influence of Christianity on the Vocabulary of Old English Poetry*. 2 delen. University of Illinois, 1919.

47. HANS KÄSMANN, *Studien zum kirchlichen Wortschatz des Mittelenglischen 1100-1350. Ein Beitrag zum Problem der Sprachmischung*. Tübingen, M. Niemeyer, 1961.

48. BERNHARD KAHLE, *Die altnordische Sprache im Dienste des Christentums, I. Teil: Die Prosa*. Berlin, Mayer & Müller, 1890.

49. CARL-ERIC THORS, *Den kristna terminologien i fornsvenskan*. Studier i nordisk filologi 45 (1957).

50. H. FREYTAG, *Frühmittelhochdeutsch*. Blz. 166.

51. H. FREYTAG, *Frühmittelhochdeutsch*. Blz. 186-188.

52. H. FREYTAG, *Frühmittelhochdeutsch*. Blz. 166.

lijk is. Volgens Harald Burger is deze tijd in lexikologisch opzicht zo goed als niet ontsloten⁵³.

Bijgevolg heeft men ook nauwelijks de vraag gesteld of de diskontinuiteit op het gebied van de Duitse literatuur tussen Ohd. en Vroegmhd., waarop vroeger in dit opstel werd ingegaan, eventuele gevolgen voor de woordenschat heeft gehad en in welke mate dat het geval is geweest.

Precies bij gebrek aan voorstudies kan Hugo Moser deze vraag ook maar in zeer algemene bewoordingen beantwoorden: „In der deutschen geistlichen Dichtung des 11./12. Jahrhunderts erscheint vieles von dem, was in der Karolingerzeit begründet worden war, weiter entfaltet. Sehr viele frühdeutsche Bezeichnungen religiöser Art treten allerdings ... wieder zurück, aber die Kernwörter bleiben erhalten, und Neues kommt dazu.”⁵⁴. Moser wijst daarbij ook op de „noch zu wenig untersuchte Bereicherung des frühmittelhochdeutschen religiösen Wortschatzes des 11. / 12. Jahrhunderts”⁵⁵.

4.1 Het gebrek aan voorstudies en de vraag of aan de diskontinuiteit op literair gebied tussen Ohd. en Vroegmhd. misschien een diskontinuiteit op het gebied van de woordenschat beantwoordt, hebben ons ertoe gebracht onze doctorale dissertatie aan het thema „Vroegmiddelhoogduitse religieuze woordenschat” te wijden⁵⁶. We hebben ons bij de keuze van het materiaal evenwel in een dubbel opzicht beperkt.

a. Alleen de religieuze woordenschat van de gedichten, d.w.z. berijmde werken, werd onderzocht. Deze keuze schijnt ons om de volgende redenen gerechtvaardigd:

1. Vers en rijm zijn typisch voor de Vroegmhd. literatuur⁵⁷.
2. Vroegmhd. gedichten zijn niet alleen talrijker dan de proza-werken uit dezelfde tijd, maar vertonen ook een grotere geografische en chronologische spreiding.

Deze beperking van het materiaal tot de Vroegmhd. gedichten is evenwel uit de aard van de zaak met nadelen verbonden: gedichten zijn vaak moeilijker te interpreteren dan proza; verder is het niet onmogelijk dat om metrische redenen of om het rijm allerhande toegevingen aan niet terminologisch taalgebruik worden gedaan.

53. Harald BURGER, *Zeit und Ewigkeit. Studien zum Wortschatz der geistlichen Texte des Alt- und Frühmittelhochdeutschen*. Berlin/New York, W. de Gruyter, 1972. Blz. 273.

54. H. MOSER, *Sprache und Religion*. Blz. 28.

55. H. MOSER, *Sprache und Religion*. Blz. 28.

56. Walter DE CUBBER, *Zum religiösen Wortschatz in der frühmittelhochdeutschen geistlichen Dichtung*. 3 delen. Diss. Gent, 1978.

57. Vgl. H. KUHN, *Frühmhd. Lit.* Blz. 151; H. BURGER, *Zeit*. Blz. 273.

b. Ons onderzoek heeft zich bovendien tot de religieuze woordenschat i.v.m. enkele centrale delen van de leer (Credo) en van de uiterlijke organisatie van de kerk beperkt. Niet irrelevant voor de keuze van de thema's was soms de omstandigheid dat op een of ander gebied al grotere onderzoekingen i.v.m. het Ohd. stadium bestonden, wat de mogelijkheid tot vergelijken tussen de Ohd. en de Vroegmhd. toestand vergroot.

Konkreet betekent dit dat we de woordenschat i.v.m. volgende domeinen hebben verzameld⁵⁸ :

1. God, de Heer.
2. de Drievuldigheid.
3. lijden, kruisiging, verrijzenis en hemelvaart.
4. de hemelse hiërarchie, d.w.z. de namen van Maria, engel, duivel, patriarch, profeet, psalmist, apostel, evangelist, belijder, martelaar, heilige.
5. de sakramenten en de sakramentaliën.
6. het kerkgebouw.
7. de geestelijken en de leken.

4.2 Het op deze manier verzamelde en in 7 hoofdstukken ingedeelde materiaal werd overeenkomstig de reeds geformuleerde principes in twee opzichten onderzocht :

a. Door het nog in hoge mate ontbreken van voorstudies i.v.m. de Vroegmhd. woordenschat in het algemeen moest een studie van de woordenschat zelf worden gemaakt. De Vroegmhd. uitdrukkingen werden onderzocht o.a. in hun geografische en chronologische aspecten, maar ze werden ook altijd, in zoverre dat relevant was, gezien als deel van een lexikale en grammatikale kontekst, als deel van een tekst en zelfs als deel van een grotere literair-, cultuur- en geesteshistorische kontekst.

b. Wegens de bijzondere positie van het Vroegmhd. en zijn diskontinuiteit met het Ohd. op het gebied van de literatuurgeschiedenis moest echter bovendien worden onderzocht of ook op lexikaal gebied tussen Ohd. en Vroegmhd. een continuïteit of een diskontinuiteit bestaat.

Deze vergelijking tussen Ohd. en Vroegmhd. moest zich evenwel noodzakelijk beperken tot het naast elkaar stellen van de termen en het konstateren van gelijkheid of verschil, omdat we naast ons Vroegmhd. materiaal niet over een Ohd. materiaalverzameling beschikten die volgens dezelfde principes werd opgebouwd. Toch menen we dat continuïteit of diskontinuiteit, verrijking of verarming van de Vroegmhd. religieuze woordenschat in vergelijking met het Ohd. op die manier duidelijk kunnen worden gemaakt.

⁵⁸. Deze opsomming geeft meteen een overzicht van de 7 hoofdstukken van onze dissertatie.

Deze opvatting werd overigens bevestigd door een later, uitvoeriger onderzoek van de Duitse woordenschat voor de begrippen creator, creare, creatura en creatio, nu zowel in het Ohd. als het Vroegmhd., zowel in proza als in gedichten⁵⁹.

4.3 Over de betekenis van de resultaten van onze dissertatie willen we vooraf de twee volgende opmerkingen kwijt :

a. Het gaat niet op hier alle detailresultaten binnen onze 7 hoofdstukken te willen voorstellen ; dat zou ons te ver leiden. Bovendien zijn bij verscheidene woorden de geconstateerde ontwikkelingen zo specifiek dat gemeenschappelijke ontwikkelings-tendensen zich vaak nauwelijks aftekenen. Niet eens de formele en semantische samenhang tussen een substantief en een werkwoord b.v. garanderen ipso facto voor allebei een gelijkwaardig gebruiks-gebied of een parallelle ontwikkeling. Dit geldt b.v. voor het substantief *vorsage* (voor propheta⁶⁰) en het werkwoord *vorsagen* (voor prophetare). Terwijl het substantief, dat in Ohd. tijd door de Frankische kerk als afleiding van het werkwoord was gevormd, in het Vroegmhd. nog slechts in 1 werk voorkomt, is het werkwoord het enige in het volledige Hoogduitse taalgebied gebruikte woord voor prophetare.

b. Wegens de beperkingen in de keuze van het materiaal kunnen onze resultaten i.v.m. diskontinuiteit of continuïteit van religieuze woordenschat geen aanspraak op algemene geldigheid maken. Het is bovendien niet onmogelijk dat door de slechte overlevering (eventueel zelfs het verdwijnen) van Vroegmhd. teksten een en ander is verdwenen dat de verkregen inzichten zou kunnen modificeren, indien niet totaal wijzigen.

4.4 Wat de vraag naar continuïteit of diskontinuiteit op lexikaal gebied tussen Ohd. en Vroegmhd. betreft, menen we op de volgende algemene resultaten te mogen wijzen :

a. Ons onderzoek heeft de woorden van H. Moser dat de Ohd. religieuze „Kernwörter” ook in de Vroegmhd. tijd bewaard bleven, grosso modo bevestigd. Verreweg het grootste deel van de Vroegmhd. christelijk-religieuze terminologie zet namelijk de Ohd. verder. Of anders gezegd : op woordenschatgebied schijnt er tussen Ohd. en Vroegmhd. een continuïteit te bestaan, dit i.t.t. de literatuur. Van de vele voorbeelden vermelden we er hier enkele : *got*, *truhtîn*, *hêrre* (beide voor dominus), *name* (voor persona), *schepfære*, *heilant* (voor salvator), *der heilige geist*, *marter(e)* (voor

59. Walter DE CUBBER, *Schöpfer, schaffen, Geschöpf und Schöpfung im Frühdeutschen*. Studia Germanica Gandensia 20 (1979), blz. 137-152 en 21 (1980-1981), blz. 271-294.

60. Hier en verder betekent „voor + X” zoveel als „voor het begrip X”, niet „voor het Latijnse woord X”.

passio), *kriuze*, *urstende* (voor resurrectio), *ûfvart* (voor ascensio), *engel*, *tiuvel*, *wissage* (voor propheta), *heilec*, *riuwe* (voor contritio), *antlâz* (voor remissio), *segen*, *phaffe* (voor clericus), *priester*, *kirche*, *tuom* enz.

De continuïteit in de christelijk-religieuze woordenschat vindt men in elk van de 7 hoofdstukken van onze dissertatie, maar misschien is ze nog het duidelijkst voorhanden in de beide laatste hoofdstukken, d.w.z. bij de woorden voor het kerkgebouw, de klerus en de leken. Hier hebben we namelijk te maken met benamingen uit de uiterlijke organisatie van de kerk, die blijkbaar reeds sedert het Ohd. min of meer vast waren. Ondanks de continuïteit schijnt over het algemeen de religieuze woordenschat uit de eerste vijf hoofdstukken aan grotere veranderingen onderhevig. Daarin gaat het namelijk vaak om uitdrukkingen uit de christelijke leer, waarvan het abstracte karakter blijkbaar ook nog in de Vroegmhd. tijd voor zekere moeilijkheden zorgde bij het zoeken naar precieze Duitse equivalenten voor de in Latijnse vorm aangeboden begrippen.

b. De continuïteit tussen de Ohd. en de Vroegmhd. periode is een belangrijk kenmerk van de religieuze woordenschat; de veranderingen in de woordenschat evenwel zijn weliswaar minder talrijk, maar toch niet zonder betekenis. De in de Ohd. tijd vaak zo opvallende hoeveelheid synoniemen neemt in vele gevallen af. Precies bij een aantal begrippen waarvoor het Ohd. verscheidene synonieme uitdrukkingen kende, schijnt er een zekere uniformisering in de benamingen op te treden, en wel zo dat verscheidene uitdrukkingen niet hebben standgehouden en in elk geval in de Vroegmhd. gedichten niet meer worden geattesteerd. Twee duidelijke voorbeelden: voor de verrijzenis worden i.p.v. de 11 verschillende Ohd. uitdrukkingen alleen nog het zuidelijke woord *urstende*, het Frankische *ûferstende* en daarnaast elk 1x *urstendede* en *ûfstende* gebruikt; en voor de schepper, waarvoor het Vroegmhd. bijna alleen nog *scepfære* attesteert, had het Ohd. nog *scepferi*, *scaffare*, *scepfor*, *scepphio*, *scepho/scheffo*, *sceffidh*, *scepfant/sceffant*, *sceffanto/sceffento*, *kiscast*, *ortfumo*, *felabo*, *felabanto*, *orthabære*, *tuanti*, *kasezzento*.

Voor andere begrippen is de uniformisering van de christelijk-religieuze woordenschat niet altijd onmiddellijk duidelijk, maar de tendens ertoe schijnt tenminste voorhanden. Want voor heel wat van de behandelde begrippen in de Vroegmhd. gedichten kon ondanks de vaak talrijke uitdrukkingen duidelijk worden aangetoond dat één enkele uitdrukking of één groep uitdrukkingen van dezelfde woordfamilie numeriek overheerst. Zo kennen de Vroegmhd. gedichten voor dimittere/remittere behalve *vergeben* weliswaar nog

vertegenwoordigers van de *lâzen*-familie (*verlâzen*, *antlâzen*, *anilâz* in werkwoordelijke uitdrukking), zodat uiterlijk van een eenmaking in vergelijking met het Ohd. nauwelijks sprake kan zijn, maar *vergeben* heeft numeriek duidelijk de bovenhand. Met zulke overwegingen moeten we echter wel voorzichtig blijven, want de kwantitatieve verhoudingen tussen de afzonderlijke Ohd. uitdrukkingen zijn ons niet altijd bekend.

c. Ondanks de continuïteit en de uniformisering heeft de Vroegmhd. tijd echter ook een eigen aandeel aan de uitbouw van de Duitse christelijk-religieuze woordenschat gehad. Tot de echt terminologische vernieuwingen, die niet allemaal vanaf het begin, maar meestal pas in de loop van de Vroegmhd. periode worden geattesteerd, behoren vooral: *drivaltecheit*, *trinitât*, *hantgeschafft*, *hantgetât* (beide voor creatura), *marterunge*, *martirîe*, *ûferstende*, *enstân*, *vâlant* (ondanks de oud aandoende vorm pas sedert het Vroegmhd. geattesteerd), *zwelfbote* (voor apostolus, hoewel onduidelijk is of dit woord in het Vroegmhd. alleen echte samenstelling was), *prophêt(e)*, *prophêtisse*, *prophêtîe*, *psalmiste*, *êvangelist(e)*, *baptiste*, *circumcision*, *urgibt* (voor confessio), *bîhten*, (*sich*) *bekennen*, *sich erkennen* (allebei voor confiteri), *kardenâl*, *kappellân*, *priol* enz.

Opvallend in deze groep vernieuwingen zijn de leenwoorden uit het Latijn, vooral die welke uit Latijnse namen voor personen op -a zijn ontstaan (*prophêt(e)*, *prophêtisse*, *psalmiste*, *êvangelist(e)*, *baptiste*). Andere vernieuwingen (b.v. *drivaltecheit*, *marterunge*, *ûferstende*) werden uit Duits woordmateriaal gevormd dat al in het Ohd. bekend was.

d. De eenmaking van de Vroegmhd. christelijk-religieuze terminologie uit zich o.a. daarin dat voor vele begrippen telkens één benaming of één woordfamilie kwantitatief overheerst. Dit heeft o.a. tot gevolg dat heteroniemen, die in het Ohd. nog zo opvallend waren (b.v. noordelijk *heilac* – zuidelijk *wîh*; noordelijk *geist* – zuidelijk *âtem*) nu veel minder belangrijk schijnen of blijkbaar zelfs in meerdere of mindere mate werden opgegeven, en wel in die zin dat het kwantitatief overheersende woord nu in het hele Vroegmhd. taalgebied bekend is (b.v. Vroegmhd. *heilec*, *geist*). Dit belet evenwel niet dat de Vroegmhd. gedichten nog heel wat woorden attesteren die in hun verspreiding geografisch beperkt zijn. Vooral het Zuiden kent dergelijke uitdrukkingen, waarvan er zijn die in het Ohd. ook alleen of vooral in het Zuiden voorkwamen of die duidelijk in het Zuiden zijn ontstaan. Zuid-Duitsland schijnt in het Vroegmhd. dus in zekere zin een gebied waarin relikten zich gemakkelijker handhaven. Voorzichtigheid blijft echter geboden, omdat het Zuiden (vooral het Beiers-Oostenrijkse

gebied) ons ook de meeste Vroegmhd. teksten heeft bezorgd. Toch komen in de Vroegmhd. gedichten vooral de volgende woorden alleen of bijna alleen in het Zuiden voor: *genennede* (voor persona), *getât*, *hantgetât* (beide voor creatura), *haltent*, *haltære* (beide voor salvator), *âtem* (voor spiritus), *galge* (voor crux), *urstende*, *vâlant*, *wîssage(n)* (voor propheta, prophetare), *wîh*, *wizzôd* (voor eucharistia), *beriusen* (voor conteri), *antlâz(en)*, *verlâzen* (voor remissio, remittere, dimittere), *heithaft* (voor clericus), *êwart(e)* (voor sacerdos), de vorm *bischolf* enz.

Zeldzamer zijn in de Vroegmhd. gedichten zeker die woorden die van Frankische oorsprong schijnen en die alleen of bijna alleen in dat gebied zijn geattesteerd. De belangrijkste en duidelijkste voorbeelden zijn: *marterunge* (*martelunge*) en vooral de vormen met *-l-* uit dezelfde woordfamilie (*martele*, *gemartelet werden*, *martelære*), *ûferstende*, *ablâz* (voor remissio), (*sich*) *bekennen*, *sich erkennen* (beide voor confiteri), de *-nisse*-afleidingen *drînisse*, *geschefnisse* enz.

Meestal vindt men naast deze in geografisch opzicht beperkte woorden of vormen tenminste één supraregionaal woord.

Zeer zeldzaam zijn in de Vroegmhd. gedichten die gevallen waarin voor hetzelfde begrip een alleen in het Noorden en een alleen in het Zuiden gebruikt woord tegenover elkaar staan. De duidelijkste voorbeelden hiervan zijn te vinden bij de remissio-equivalenten met zuidelijk *antlâz* en noordelijk *ablâz* en bij de resurrectio-equivalenten met zuidelijk *urstende* en Frankisch *ûferstende*.

5. Tot zover enkele algemene tendensen die i.v.m. het probleem continuïteit of diskontinuïteit ten opzichte van het Ohd. uit onze studie van de Vroegmhd. religieuze woordenschat naar voren zijn gekomen.

Er blijft zeker nog veel onopgehelderd en op de beperkingen van ons eigen onderzoek hebben we reeds gewezen.

We hebben echter met ons werk willen bijdragen tot de studie van de religieuze woordenschat algemeen en ook tot de herwaardering van een periode uit de Duitse taal- en literatuurgeschiedenis die, een beetje overdreven uitgedrukt, alleen het ongeluk heeft gehad tussen twee in taalkundig en literair opzicht interessantere perioden te liggen. Zulke schijnbaar minder interessante perioden (en we zien b.v. een parallel in de literatuurgeschiedenis van Vlaanderen van de 18de eeuw) worden door de wetenschap vaak min of meer verwaarloosd, ten onrechte. Want taalkundige en literaire ontwikkelingen zijn pas goed te begrijpen als met alle perioden, ook de schijnbaar minder interessante, van de taal- en literatuurgeschiedenis rekening wordt gehouden.